

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ «ΣΥΝΘΕΤΙΚΕΣ» ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (16^{ος}-19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)

Τὸ θρησκευτικὸ βιβλίον, ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο, ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔντυπα βιβλία ὡς τις ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀποτελεῖ τὸν κύριον ὄγκον τῆς παραγωγῆς σὲ τίτλους, καλύπτοντας τὰ δύο τρίτα τοῦ συνόλου. Περισσότερα ἀπὸ τὰ μισὰ θρησκευτικὰ βιβλία εἶναι λειτουργικά, δηλαδὴ περισσότερο ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτον τῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς. Ἄν οἱ ποσοτικὲς μας προσεγγίσεις γίνονται μὲ βάση τὴν ἔκταση τοῦ τυπωμένου χαρτιοῦ, τότε τὰ ποσοστὰ πρέπει νὰ ἀνεβαίνουν σημαντικά, καθὼς τὰ λειτουργικὰ βιβλία εἶναι πολυσέλιδα καὶ συνήθως μεγάλου σχήματος.¹

Τὰ λειτουργικὰ βιβλία ἦταν προϊόντα ἐκδοτικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀντίθετα μὲ τὰ περισσότερα εἶδη βιβλίων ποὺ τυπώνονταν ἀπὸ τίς ἴδιες ἐπιχειρήσεις, ἀλλὰ μὲ χορηγικὲς ἢ συνδρομητικὲς διαδικασίες, καθὼς καὶ μὲ χρηματοδότηση τῶν συγγραφέων τους. Οἱ τυπογράφοι τῆς Βενετίας, Ἴταλοι καὶ Ἕλληνες, ἀπὸ πολὺ νωρὶς καὶ ὕστερα ἀπὸ προδρομικὲς ἐκδόσεις καὶ δοκιμὲς, ἀκολούθησαν τὸ ἐκδοτικὸ σχέδιον τοῦ Ἀνδρέα Κουνάδη (1522) γιὰ τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ δὲν εἶναι ὑπερβολὴ ἂν ποῦμε ὅτι πορεύτηκαν χωρὶς μεγάλες ἀλλαγές ὡς τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα.

Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐμπορευσιμότητας τοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου δημιουργοῦσε τίς διενέξεις μεταξὺ τυπογράφων γιὰ τὰ ἐκδοτικὰ προνόμια, κυρίως στὴ Βενετία, καὶ ἀργότερα, τὸν 19ο αἰῶνα, ἀντιπαλότητα μὲ τοὺς τυπο-

1. Οἱ ὑπολογισμοὶ εἶναι δικοί μου. Δὲν ἔχουν δημοσιευτεῖ στατιστικὰ στοιχεῖα συνολικά, καθὼς οἱ ὀρισμοὶ καὶ οἱ ὀριοθετήσεις τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον διαφέρουν καὶ οἱ βιβλιογραφίσεις πολλῶν ἄγνωστων ἐκδόσεων τὰ τελευταῖα 30 χρόνια ἀνέτρεψαν πολλὰ φορὲς τὰ δεδομένα. Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, ποὺ συστηματικὰ χρησιμοποίησε ποσοτικὲς μεθόδους στὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου, παραμένουν ὀδηγητικὲς: *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Α. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἐ. Legrand - H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 29-30, 40, καὶ *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα, Βιβλία - Φυλλάδια, τ. Α' 1801-1818*, Ἀθήνα 1997, σ. νς' - νθ'· Χ. Γ. Πατρινέλης, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (1476-1820). Περιλήψεις μαθημάτων*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 35-36.

γράφους τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Ἀθήνας. Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, στὴ Βιέννη, οἱ Μαρκίδες Πούλιου καὶ ὁ Γεώργιος Βεντότης, ὁ σημαντικὸς νεω-
τερικὸς ἐκδότης, ἐπιχείρησαν ἀνεπιτυχῶς νὰ ἐκδώσουν λειτουργικὰ βιβλία, μὲ
τὴν προσδοκία ὅτι ἡ ἐμπορικὴ ἐπιτυχία θὰ τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα συμψη-
φισμοῦ μὲ τὰ ἔξοδα ἐκτύπωσης τῶν δυσκολοπούλητων νεωτερικῶν βιβλίων
ποὺ ἤθελαν νὰ ἐντάξουν στὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμά τους.² Ἀλλὰ καὶ στὸ τυπο-
γραφεῖο τῆς Κέρκυρας (1798) διατυπώθηκαν παρόμοιοι σχεδιασμοί, συνδυα-
σμένοι μὲ αἴτημα κρατικοῦ προστατευτισμοῦ καὶ διοικητικῆς ἀρωγῆς στὴν
προώθηση τῶν βιβλίων πρὸς πώληση σὲ ὁλόκληρη τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή.³

Σημειώνουμε τὰ 20 κύρια λειτουργικὰ βιβλία:⁴

᾿Ωρολόγιον. Καλύπτει τὸν 24ωρο κύκλο τοῦ ἡμερονυκτίου μὲ τὶς Ἀκο-
λουθίες τοῦ ᾿Ορθρου, τῶν ᾿Ωρῶν, τοῦ ᾿Εσπερινοῦ, τοῦ ᾿Αποδείπνου καὶ τοῦ
Μεσονυκτικοῦ.

Παρακλητικὴ ἢ ᾿Οκτώηχος. Καλύπτει τὸν κύκλο τῆς ἐβδομάδας. Μὲ ὕμνους
ἀναστάσιμους, ἀφοῦ ἡ Ἀνάστασις εἶναι τὸ κέντρο τῆς ᾿Ορθόδοξης λατρείας,
τονισμένους στοὺς 8 ἤχους, ποὺ κάλυπταν 8 ἐβδομαδιαίους κύκλους ἐπαναλαμ-
βανόμενους ὅλο τὸ ἔτος. Συντομευμένη μορφή τοῦ βιβλίου μὲ τίτλο ᾿Οκτώηχος
καὶ γνωστὴ ὡς ᾿Οκτώηχι χρησίμευε καὶ γιὰ σχολικὴ χρῆση ὡς ἀναγνωστικὸ.

Τριώδιον καὶ Πεντηκοστάριον. Μὲ κύκλους ἐβδομαδιαίους ὀνοματισμένους
ἀπὸ τὴν Κυριακὴ, ποὺ εἶναι ἐπώνυμη, κάλυπταν τὴ λυπηρὴ περίοδο, τῆς νη-
στείας καὶ τῆς μετάνοιας, ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου, ὅπο-
τε ἀνοίγει τὸ Τριώδιο (καὶ κλείνει ἡ Παρακλητικὴ), ὡς τὸ Μεγάλο Σάββατο,
ὅποτε κλείνει τὸ Τριώδιο καὶ ἀνοίγει τὸ χαρμόσυνο Πεντηκοστάριο (καὶ ἡ Πα-
ρακλητικὴ) μὲ διάρκεια ὡς τὴν Κυριακὴ τῶν Ἀγίων Πάντων.

2. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία ...*, ἔ.π., σ. 240· Τριαντάφυλλος
Ε. Σκλαβενίτης, «Ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα Βιέννης. Γεώργιος Βεντότης (1791), Μαρκίδες
Πούλιου (1792)», *Θησαυροὶ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης. Κατάλογος ἔκθεσης*, Ἐκδοτικὴ
᾿Επιτροπὴ: Βασίλης Κρεμμυδάς, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κ. Σπ. Στάικος, Ἀθήνα 1999,
σ. 132.

3. Γιῶργος Δ. Μπῶκος, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς
Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθήνα 1997, σ. 103-104.

4. Ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς εἰδολογικῆς καταγραφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου μὲ συ-
γκριτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐξέλιξη κάθε εἴδους ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ λειτουργικὰ βιβλία. Πολὺ
μεγαλύτερο εἶναι τὸ ἀνερρενητο συνολικὰ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῶν ἐντύπων λειτουργικῶν
βιβλίων μὲ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἐκδοτικὰ προβλήματα τῶν κειμένων τους. (Βλ. πρόχειρα
Ν. Β. Τωμαδάκης, *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας*, Ἀθήνα 1965, σ. 66-70, 131-142,
147-148.) Ἡ δυτικὴ ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία ἐντάσσει στὰ ἀντικείμενά της τὴν πε-
ριγραφὴ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων: Guiliermus Cavus, *Scriptorum Ecclesiasticorum Hi-
storia Literaria*, «De libris et Officiis Ecclesiasticis Graecorum», Λονδίνο 1698, σ. 30-
60, μὲ ἀπαρίθμηση βενετικῶν ἐκδόσεων ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ἔκδοσις τοῦ ᾿Ωρο-
λογόπουλου τοῦ 1642 (ἀβιβλιογράφητη).

Τὰ 12 *Μηναῖα* κάλυπταν τὸν κύκλο τοῦ μηνὸς καὶ τοῦ ἔτους μὲ τις καθημερινὲς ἀκολουθίες γιὰ τις ἀκίνητες ἑορτὲς τοῦ χρόνου, τις δεσποτικές, τις θεομητορικές καὶ τῶν ἁγίων.

Αὐτὰ εἶναι βιβλία τῶν ψαλτῶν, ποὺ συμπληρώνονται ἀπαραίτητα μὲ τὸ *Ψαλτήριον* τοῦ Δαβίδ, τὸ ὁποῖο εἶναι τὸ συχνότερα ἀναγιγνωσκόμενον, τμηματικὰ βέβαια, βιβλίον τῆς Ὁρθόδοξης λατρείας. Καὶ ἀκόμη ὁ Ἀπόστολος, μὲ περικοπὲς ἀπὸ τις Πράξεις καὶ τις Ἐπιστολὲς τῶν Ἀποστόλων ποὺ διαβάζονται ὅλο τὸ ἔτος. (Τὸ *Ψαλτήρι* καὶ ὁ Ἀπόστολος χρησίμευαν καὶ αὐτὰ ὡς ἀναγνωστικά.) Ἀντίστοιχο βιβλίον γιὰ τὸν ἱερέα εἶναι τὸ *Εὐαγγέλιον* μὲ τις ἀναγιγνωσκόμενες ὅλο τὸ ἔτος περικοπὲς, ὅπως ὀρίζει τὸ συνήθως συνεκδιδόμενον *Εὐαγγελιστάριον*.

Τὸ κατ' ἑξοχὴν βιβλίον τοῦ ἱερέα εἶναι τὸ *Εὐχολόγιον* μὲ τις ἀκολουθίες τέλεσης τῶν μυστηρίων, μὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀναγιγνωσκόμενων, ἐκφωνούμενων, ραψωδούμενων ἢ ψαλλόμενων εὐχῶν καὶ ὕμνων γιὰ κάθε περίσταση.

Ἄφησα τελευταῖο τὸ *Τυπικόν* μὲ τις λεπτομερεῖς διατάξεις γιὰ τὴν τάξη τέλεσης τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν συμπτώσεων τῶν ἑορτασμῶν.

Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα αὐτῶν τῶν βιβλίων ὑπῆρξαν καὶ χειρόγραφες ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια ἀλλὰ καὶ ἔντυπες ἐπιτομὲς καὶ ἀνθολογήσεις, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσουν πρακτικὲς ἀνάγκες γιὰ μικρότερα βιβλία: Ὁρολογόπουλον, Ὁκτώηχος, Σύνταγμα Ἀκολουθιῶν, Ἁγιασματάριον ἢ Μικρὸν Εὐχολόγιον. Τυπώθηκαν ἀκόμη εἰδικὰ βιβλία: Ἀρχιερατικόν, Ἱεροδιακονικόν, ἢ βιβλία μὲ ὁμοιογενὴ ὕλη: Εἰρημολόγιον, Στιχηράριον, Ἑορτολόγιον, Ἀκολουθία τοῦ Ἀναγνώστου ἤγον τὸ Συλλειτουργικόν, Θεοτοκάριον. Τέλος τὰ πιὸ γνωστὰ μικρὰ βιβλία-ἀπανθίσματα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀκολουθιῶν ὅλου τοῦ χρόνου: Ἡ Σύνοψις, τὸ πιὸ διαδεδομένο καὶ διαχρονικόν, καὶ πολὺ ἀργότερα ὁ Συνέκδημος, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶναι λειτουργικὰ βιβλία. Τὸ ἀγοραστικὸ τους κοινὸ ἦταν καὶ εἶναι οἱ Χριστιανοί, ποὺ τὰ εἶχαν ἐγκόλπια, γιὰ προσωπικὴ χρῆση στὸν ναό, στὸ σπίτι, στὶς ἀποδημίες. Μικρότερα ἀκόμη ἐγκόλπια μὲ ἀνθολογημένες εὐχές, τὰ Προσευχητάρια, ποὺ δὲν ἔλειψαν ποτὲ ἀπὸ τὴν ἀγορά, ἀπὸ τὴν κομψὴ ἔκδοση τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη τὸ 1509, τὰ Ἐξεψάλματα, ὡς τις ἡμέρες μας.

Ἐντελῶς διαφορετικὸς τύπος βιβλίου εἶναι ἡ ὀγκώδης συνθετικὴ ἔκδοση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ποὺ εἶναι ἀνθολόγια συνόλων ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ βιβλία μὲ ἀνάδειξη τοῦ κοινοῦ τύπου ἀκολουθίας, ὡς μέσου ἀντικατάστασης τῶν πολλῶν εἰδικῶν καὶ ἐπώνυμων ἀκολουθιῶν. Γιὰ παράδειγμα, μιὰ ἀνώνυμη ἀκολουθία σὲ μάρτυρα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται στὴ μνήμη κάθε μάρτυρα, μὲ ἔνθεση τοῦ ὀνόματός του. Ἡ καθιερωμένη ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῆς Ἐκκλησίας κατ' οἰκονομίαν λύση ἔδινε τὴ δυνατότητα τῆς ἐξοικονόμησης σελίδων μὲ

γενναῖες ἀντικαταστάσεις τῶν πολλῶν εἰδικῶν καὶ λίγο πολὺ πρωτότυπων ἀπὸ τὸ ἓνα καὶ τυποποιημένο.

Ἐνα βιβλίον, μονότομον ἢ δίτομον μὲ σύνολο σελίδων ἀπὸ 700 μέχρι 1.800, ἦταν δυνατὸν νὰ ἀντικαταστήσει 20 τόμους βιβλίων μὲ 4.000 ἢ 5.000 σελίδες. Οἱ συνέπειες γιὰ τοὺς ὄρους τέλεσης τῆς λατρείας καὶ τῆς λειτουργικῆς ἦταν σημαντικῆς. Μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦνται σὲ μεγαλύτερη ἔκταση στὶς μικρὲς ἐνορίες, στὶς σκῆτες, στὰ κελιά καὶ στὰ ἀσκηταριά καὶ ἀκόμη στὰ ἐξωκλήσια, ὅλο τὸν χρόνο καὶ γιὰ κάθε περίσταση, γιὰ τοὺς γεωργοὺς καὶ τοὺς μετακινούμενους ποιμένες. Οἱ ἀγοραστῆς τῶν βιβλίων ἦταν οἱ μονές, οἱ σκῆτες, τὰ κελιά, οἱ ἐνοριακοὶ ναοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοί. Αὐτὸ ἐξυπηρετοῦσε τὴν λατρεία στὴν κατ' οἶκον ἐκκλησία τοῦ ἱερωμένου, τοῦ φιλακόλουθου ἢ τοῦ ἀνήμπορου γιὰ ἐκκλησιασμὸ Χριστιανοῦ, ποὺ μποροῦσε νὰ ἔχει στὸ σπίτι του τὸ λειτουργικὸ πολυ-βιβλίον γιὰ ἀνάγνωση καὶ ψαλμωδία.

Τὰ μεγάλα ἔντυπα Ἀνθολόγια ἐκδίδονται ἀπὸ τὸ 1564 ὡς τὸ 1882 μὲ δύο τίτλους. Τὸ Ἀνθολόγιον τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ 1564 ὡς τὸ 1882, σὲ 65 γνωστὲς ἐκδόσεις. Τὸ μεγαλύτερο Ἀνθολόγιον, ἡ Βίβλος ἐνιαύσιος ἢ Ἑβδομαδαρία ἢ Πανθέκτη, ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ 1709 ὡς τὸ 1862, 17 φορές.

Ὁ Κύριλλος Korolevskij,⁵ τὸ 1953, καὶ ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ,⁶ τὸ 1973, συμφωνώντας σὲ μεγάλο βαθμὸ, κατέταξαν τὶς ἐκδόσεις ὄλων τῶν Ἀνθολογιῶν σὲ τέσσερις τύπους. Παρ' ὅλο ποὺ ἀποδέχομαι πολλὰ ἀπὸ τὰ κριτήρια αὐτῆς τῆς κατάταξης δὲν τὴν ἀκολουθῶ, γιὰτὶ νομίζω ὅτι ὀδηγεῖ σὲ ἄγονες σχηματοποιήσεις.

Τὸ Ἀνθολόγιον ἀπὸ τὴν πρώτη γνωστὴ βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1564 ὡς τὴν ἔκδοση τοῦ 1652 εἶναι μονότομον, σὲ 40 σχῆμα, μὲ 600 περίπου σελίδες καὶ περιέχει κυρίως ἀνθολογία ἀπὸ τὰ 12 Μηναιῶν, τοὺς τύπους τῶν ἀνώνυμων ἀκολουθιῶν γιὰ ὅλες τὶς κατηγορίες ἀγίων (γιὰ ἀπόστολο, προφήτη, μάρτυρα, ἱεράρχη, ἱερομάρτυρα), τὶς κατὰ ἡμέρα ἀκολουθίες τῆς ἐβδομάδας (ποὺ μποροῦν νὰ ἀντικαθιστοῦν ὀλόκληρη τὴν Παρακλητικὴν) καὶ τὰ Πασχάλια τῶν ἐπόμενων περίπου 40 ἐτῶν.⁷ Τὸ 1672 ὁ Ἀλούσιος Γραδενίγος, ἐπιμελητῆς ὁ ὁποῖος ἐπι-

5. Cirillo Korolevskij, «La Codification de l'Office byzantin. Les essais dans le passé», *Orientalia Christiana Periodica* 19 (1953), σ. 25-58.

6. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* ..., ὁ.π., σ. 58-60.

7. Ἀπὸ τὸ 1564 ὡς τὸ 1652, 17 γνωστὲς ἐκδόσεις: Βάλερικ, 1564 (Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, 1466ci-1800*, τ. Α' 6060)· Βάλερικ, 1568 (Θ.Π.Α' 362, 6060α)· Τζανέτος, 1578 (Θ.Π.Α' 363)· Σπινέλλος, 1579 (Θ.Π.Α' 6061)· Ζανέτος, 1582 (Θ.Π.Α' 364)· 1587 (Θ.Π.Α' 365)· 1594 (Θ.Π.Α' 366)· Τζανέτος, 1598 (Θ.Π.Α' 367)· Ἡτεπολώνιος, 1599 (Θ.Π.Α' 6062)· Πινέλλος, 1603/1602 (Θ.Π.Α' 368)· Πινέλλος, 1617 (Θ.Π.Α' 369)· Πινέλλος, 1621 (Θ.Π.Α' 370)· Πινέλλος, 1629 (Θ.Π.Α' 371)· Πινέλλος,

χείρησε τὴν ἀνακαίνιση πολλῶν σειρῶν τῶν βενετικῶν ἐκδόσεων, ἀρχικὰ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ τυπογράφου Ἰουλιανοῦ καὶ ἀργότερα τοῦ Γλυκῆ, προσθέτει ἀνθολογία ἀπὸ τὴν *Παρακλητικὴ* καὶ τὸν Μικρὸ Παρακλητικὸ Κανόνα, ἀνεβάζοντας τὶς σελίδες τοῦ βιβλίου σὲ 670. Ἐπόμενος ἐκδότης τοῦ Ἀνθολογίου εἶναι ὁ Νικόλαος Σάρος ἀπὸ τὸ 1694/1695, ὁ ὁποῖος θὰ προσθέσει μικρὴ ἀνθολογία 30 σελίδων ἀπὸ τὸ *Τριῶδιον* καὶ τὸ *Πεντηηχοστάριον*, μόνον γιὰ τὶς μεγάλες κινήτες δεσποτικὲς ἐορτές: Κυριακὴ τῶν Βαῖων, Πάσχα, Ἀνάληψη καὶ Πεντηηχοστή. Ἡ ἀδυναμία νὰ προσεγγίσουμε ἀντίτυπο τῆς ἐκδοσης τοῦ 1694/1695 καὶ τῶν ἀβιβλιογραφητῶν ἐκδόσεων 1706 καὶ 1708 μᾶς ἀναγκάζει νὰ θεωροῦμε ὅτι ἡ προσθήκη ἔγινε σίγουρα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1712. Μὲ τὴ μορφή αὐτὴ τὸ Ἀνθολόγιον θὰ ἐκδίδεται στὴ Βενετία ὡς τὸ 1882.⁸

Ἡ μεγάλη τομὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς πληρέστερου Ἀνθολογίου, ποὺ θὰ κάλυπτε συνολικότερα τὶς ἀνάγκες τῆς λατρείας, ἔρχεται ἀπὸ τὶς Παραδουναβίες Ἡγεμονίες τὸ 1697, ὅπου τὰ τυπογραφεῖα καὶ οἱ ἐκδόσεις εἶναι χορηγικὲς καὶ ὄχι ἐπιχειρηματικὲς καὶ στηρίζονται στὴν πρωτοβουλία τῆς Ἐκκλησίας καὶ κυρίως τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, μὲ χορηγοὺς τοὺς ἡγεμόνες ἢ ἄλλους εὐκατάστατους.

Τὸ Ἀνθολόγιον θεωρήθηκε βιβλίον ἀπολύτως ἀπαραίτητο γιὰ τὴν Ὁρθό-

1639 (Θ.Π.Α' 372)· Πινέλλος, 1644 (Θ.Π.Α' 373)· Πινέλλος, 1639/1652 (Θ.Π.Α' 374)· Πινέλλος, 1652 (Θ.Π.Α' 375, 6062α).

8. Ἀπὸ τὸ 1672 ὡς τὸ 1882, 48 γνωστὲς ἐκδόσεις: Ἰουλιανός, 1672 (Θ.Π.Α' 376)· Σάρος, 1695 (Θ.Π.Α' 377)· 1706 (Θ.Π.Α' 379)· 1708 (Θ.Π.Α' 380)· Σάρος, 1712 (Θ.Π.Α' 381)· Γλυκῆς, 1718 (Θ.Π.Α' 382)· Γλυκῆς, 1719 (X. Χοτζάκογλου, *Τετράδια Ἐργασίας* 24, 2002, σ. 154-155)· Σάρος, 1724 (Θ.Π.Α' 383)· 1731 (Θ.Π.Α' 384)· Γλυκῆς, 1732 (Θ.Π.Α' 385)· Σάρος, 1742 (Θ.Π.Α' 389)· Γλυκῆς, 1744 (Θ.Π.Α' 390)· Γλυκῆς, 1751 (Θ.Π.Α' 391)· Σάρος, 1753 (Θ.Π.Α' 392)· Σάρος, 1754 (Θ.Π.Α' 393)· Σάρος, 1759 (Θ.Π.Α' 394)· Θεοδοσίου, 1760 (Θ.Π.Α' 395)· Θεοδοσίου, 1766 (Γ. Κεχαγιόγλου, *ΕΕΦΣΠΘ* 22, 1984, σ. 243)· Βόρτολι, 1766 (Θ.Π.Α' 396)· Σάρος, 1766 (Θ.Π.Α' 398, 6062β)· Γλυκῆς, 1775 (Θ.Π.Α' 6063)· Σάρος, 1776 (Θ.Π.Α' 398)· Θεοδοσίου, 1776 (Θ.Π.Α' 6064)· Σάρος, 1778 (Θ.Π.Α' 399)· Γλυκῆς, 1779 (Θ.Π.Α' 400, 6064α)· Θεοδοσίου, 1780 (Θ.Π.Α' 401, 6064β)· 1784 (Θ.Π.Α' 402)· Γλυκῆς, 1788 (Θ.Π.Α' 403)· Γλυκῆς, 1789 (ἀβιβλιογραφητὴ Βιβλιοθήκη Κ. Σπ. Στάικου)· Θεοδοσίου, 1790 (Θ.Π.Α' 404)· Γλυκῆς, 1792 (Θ.Π.Α' 405)· Θεοδοσίου, 1796 (Θ.Π.Α' 406)· 1797 (Θ.Π.Α' 407)· Γλυκῆς, 1800 (Θ.Π.Α' 408)· Θεοδοσίου, 1805 (Ἡλιοῦ 19ος Α' 1805.8)· Γλυκῆς, 1807 (Ἡλιοῦ 19ος Α' 1807.7)· Γλυκῆς, 1815 (Ἡλιοῦ 19ος Α' 1815.11)· Γλυκῆς, 1816 (Ἡλιοῦ 19ος Α' 1816.12)· Γλυκῆς, 1819 (Γ.Μ. 1123)· Ἀνδρεόλας, 1838 (Γ.Μ. Α 1126)· Γλυκῆς, 1848 (Γ.Μ. 4674)· Φοῖνιξ, 1849 (Γ.Μ. 4897)· Φοῖνιξ, 1857 (Γ.Μ. 7129)· Φοῖνιξ, 1861 (Γ.Μ. 8538)· Ἅγιος Γεώργιος, 1861 (Γ.Μ. 8539)· Φοῖνιξ, 1865 (Ν. Μαυρῆς, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1864-1897*, δακτυλόγραφο, ἀρ. 447· Βιβλιοθήκη Μονῆς Ἰβήρων)· Ἅγιος Γεώργιος, 1870 (Φ. Ἡλιοῦ, *Τετράδια Ἐργασίας* 10, 1988, ἀρ. 92, σ. 98)· 1882 (Korolevskij, *ὁ.π.*, σ. 33· Βιβλιοθήκη Μονῆς Ἰβήρων).

δοξη λατρεία στις Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες και παρ' ὄλο πού τὰ τυπογραφεία τοῦ Βουκουρεστίου και τοῦ Ἰασίου δὲν τύπωσαν ἄλλα λειτουργικά βιβλία, προχώρησαν σὲ δύο ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ «συνθετικοῦ» λειτουργικοῦ βιβλίου.

Τὸ Ἀνθολόγιο τοῦ 1697, ἔργο μὲ ἐπιμέλεια και δαπάνη τοῦ Γαλακτίωνος Βιδάλη ἀπὸ τὴν Τῆνο, παλαιοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθω και ἡγουμένου τῆς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Βουκουρεστίου, τυπώθηκε μὲ χρήση και ἐρυθροτυπίας ἀπὸ τὸν τυπογράφο-ιερομόναχο Ἀνθιμο ἐξ Ἰβηρίας στὴ Μονὴ Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τοῦ Συναγώβου, μὲ διορθωτὴ τὸν λόγιο Παναγιώτη Σινοπέα, στὶς μέρες τοῦ ἡγεμόνα Οὐγγροβλαχίας Κωνσταντίνου Μπασαράμπα και τοῦ Μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας Θεοδοσίου.⁹ Τὰ περιεχόμενα στὶς 1.000 περίπου σελίδες του, 8ου σχήματος, ἀναγγέλλονται στὸ ἐξώφυλλο: «Περιέχει γοῦν οὐ μόνον τὰς ἐν τοῖς νῦν εὐρισκομένους Ἀνθολογίαις ἀκολουθίας, ἀλλὰ και ὄλον τὸ Ψαλτήριον μετὰ τῆς Ὀκτωήχου, Ὁρολόγιόν τε και Πεντηκοστάριον. Ἐτι δὲ και τὸ ψυχωφελέστατον Τριώδιον και ἀπλῶς εἰπεῖν πᾶσαν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ, σῶσαν και ἀνελλειπῆ».

Ὁ Γαλακτίων γινώριζε τὶς ἀνάγκες και γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησή τους σχεδίασε τὸ Ἀνθολόγιο:

Σώζονται και οἱ πιστοὶ και μὲ ἄλλας μὲν ἀρετὰς τε και πράξεις, και ἄλλα τοιαῦτα θεάρεστα ἔργα. Ἐξαιρέτως ὁμως σώζονται ἀπλῶς ἅπαντες διὰ τῆς θεαρέστου και ἱερᾶς προσευχῆς και ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας [...] Εἰς μὲν τὰ ἱερὰ και σεβάσμια μοναστήρια και εἰς τὰς ἀνὰ πᾶσαν πόλιν και ἀξιολόγους κωμοπόλεις και χώρας ἱερὰς ἐκκλησίας εὐρίσκονται βέβαια και πάντα τὰ ἱερὰ και ἀναγκαῖα βιβλία εἰς ἅπασαν τὴν ἱερὰν τῆς ἐκκλησίας ἀκολουθίαν. Εἰς τὰς ἄλλας παραμικρὰς πόλεις και κώμας σπανίως εὐρίσκονται πάντα ὁμοῦ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία και μάλιστα εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς χρόνους, ὁποῦ εἰς τοιαύτην τυραννίαν και καταδυναστείαν τῶν ἀσεβῶν και ἀπίστων εὐρίσκονται οἱ ὀρθόδοξοι. Καὶ εἶναι ὄχι μόνον εἰς ὄλους τοὺς ἱερωμένους, ἀπλῶς ἀναγκαῖα ἢ ὀλόκληρος αὕτη τῆς ἐκκλησίας ἀκολουθία ἀμὶ και εἰς κάθε χριστιανὸν εὐλαβῆ και γραμματισμένον εἶναι χρέος ἀπαραίτητον ἢ τοιαύτη ἀκολουθία ὁπότεν δὲν εὐρίσκεται ἢ δὲν τοῦ βολεῖ νὰ πηγαίνει εἰς τὸν καιρὸν τῆς ἀκολουθίας εἰς τὰς ἱερὰς ἐκκλησίας.

9. Θ.Π.Α' 378, ὅπου και παραπομπὲς στὶς βιβλιογραφίες και γραμματολογικὲς ἀναφορές. Ἡ ἀναλυτικότερη περιγραφή ἔγινε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γεω. Λαδᾶ (Γ. Λαδᾶς και Ἄ. Χατζηδῆμος, *Προσθήκες, διορθώσεις και συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Émile Legrand γιὰ τοὺς αἰῶνες XV, XVI και XVII*, Ἀθήνα 1976, σ. 232-243) χάρις στὸ πλήρες ἀντίτυπο πού μπόρεσε νὰ συναρμολογήσει ἀπὸ 4 ἑλλιπῆ ἀντίτυπα τὰ ὁποῖα βρῆκε κατὰ τὶς ἀναζητήσεις του (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης Ἀθανασίου Χατζηδῆμου και τώρα Κωνσταντίνου Σπ. Στάικου). Ὁ Λαδᾶς ἀνατυπώνει τὴ σελίδα τίτλου, τὰ προλογικὰ κείμενα και δύο ξυλογραφίες τοῦ βιβλίου.

Στή συνέχεια χαρακτηρίζεται τὸ Ἀνθολόγιο ὡς «μία ἱερὰ βιβλιοθήκη τῆς ἐκκλησίας, ἱερὰ καὶ ἀπέριττος» καὶ ἐπισημαίνεται ὅτι ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανούς πού θά ὠφεληθοῦν θά εἶναι καὶ οἱ περιπλανώμενοι γιὰ τίς ζητεῖες μοναχοί.¹⁰

Τὸ Ἀνθολόγιο τοῦ 1697 δὲν φαίνεται νὰ γνώρισε ἄλλη ἐκδοση καὶ ὅπως εἶδαμε δὲν ἐπηρέασε καθόλου τὴν ἐξέλιξη τοῦ παραδοσιακοῦ Ἀνθολογίου τῆς Βενετίας, πού συνέχιζε νὰ ἐκδίδεται μὲ μικρὲς ἀλλαγές ὡς τὸν προχωρημένο 19ο αἰώνα. Ἀντίθετα θά προκαλέσει τὴ δημιουργία τοῦ νέου μεγάλου Ἀνθολογίου, τῆς Βίβλου ἐνιαυσίου ἢ τῆς Ἑβδομαδαρίας ἢ Πανθέκτης, ἀπὸ τὸ 1709, πάλι στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, καὶ τὸ 1761, στὴ Λειψία: στὰ δύο αὐτὰ Ἀνθολόγια ἐνσωματώνονται καὶ ἐθνοφυλετικὲς ἀποχρώσεις προτιμήσεων στὴ λατρεία. Ὁ φόβος τοῦ ἀνταγωνισμοῦ γιὰ τοὺς τυπογράφους τῆς Βενετίας θά τοὺς ὀδηγήσει στὴν ἀντιγραφή καὶ ἐκδοση τὸ 1755 τῆς Βίβλου ἐνιαυσίου τοῦ 1709 καὶ στὴν ἐνσωμάτωση στοιχείων καὶ τῶν δύο (1709, 1761) στὶς βενετικὲς ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ 1777.

Ἡ Βίβλος ἐνιαύσιος τὴν ἅπασαν ἐκκλησιαστικὴν ἀκολουθίαν ἀνελλιπῶς περιέχουσα εἶναι ἔργο τοῦ Ἀνθιμου ἐξ Ἰβηρίας, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ Μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας. Τὸ ἔργο τυπώθηκε μὲ ἐρυθροτυπία σὲ 2 τόμους καὶ 1.600 σελίδες τὸ 1709, μὲ δαπάνες τοῦ Ἀνθιμου, στὸ δικό του τυπογραφεῖο στὸ Τεργόβυστο, ὅπου βρισκόταν ἡ ἑδρα τῆς Μητρόπολης, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Μητροφάνη Γρηγοῦ τοῦ ἐκ Δωδώνης.¹¹

Στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ στὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιο δικαιολογεῖται τὸ ἐκδοτικὸ ἐγχεῖρημα μὲ ἀναφορὰ στὴν ἐμπερίστατη κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας ἐξαιτίας τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης. Τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα διατύπωσε, ὅπως σημειώσαμε, λιγότερο ἀναλυτικά, ὁ Γαλακτίων Βιδάλης στὸ Ἀνθολόγιο τοῦ 1697. Γράφει ὁ Ἀνθιμος:

Ἄλλ' ὅτε μὲν τὸ ἔνδοξον τῶν χριστιανῶν γένος τοῖς τῆς Βασιλείας ἦν κομῶν σκήπτροις, καὶ ἐν περιβλέπτῳ συντηρούμενον καταστήματι, πᾶσιν ἐπίσης τοῖς τε λαϊκοῖς, τοῖς τε τοῦ ἱεροῦ καταλόγου ἀνδράσι, μηδεμιᾶς αὐτοῖς ἀνάγκης ἐπιχειμένης, μήτε τῆς χρείας αὐτοῖς ἐκτοπισμοὺς προξενούσης, ὡς ἤδη νῦν γίνεται, ἐξῆν τὴν ἅπασαν τοῦ Ἐνιαυτοῦ Ἀκολουθίαν ἐν πολλοῖς φέρειν βιβλίοις, καὶ διὰ πολλῶν κτᾶσθαι, τά τε τῆς Ἀκολουθίας ἀνελλιπῶς ἐπιτελεῖν· ἐπεὶ δὲ τὰ τῆς Βασιλείας ἀνάστατα γέγονεν, οἷς οἶδε κρίμασιν ὁ πάντα πρὸς τὸ ἡμῖν συμφέρον μετασκευάζων Θεός, καὶ ὑπὸ χεῖρα, φεῦ, ἐθνικὴν τὸ τήμερον ἤδη

10. Ἀνθολόγιον 1697, σ. [4]-[6]· πβ. καὶ Λαδάς - Χατζηδῆμος, ὁ.π., σ. 236, 238, 239.

11. Θ.Π.Α' 1331.

τελοῦμεν, εἰς ἄκρον δυστυχίας κατενεχθέντες, οὐκ ἐν πᾶσι γίνεσθαι τοῦτο, μάλιστα δὲ τοῖς χάριν ἐλέους, οἳ καὶ πολλοῖς αἴτιοι σωτηρίας καθίστανται, τὰς κομποπόλεις περιάγουσι, τοῦτο ὄλως ἀδύνατον. Διὰ τοι τοῦτο βουλή ἡμῖν ἐγγίνεται ἀγαθὴ τῷ ἡμετέρῳ γένει, ὅσον τοῦ μέρους τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας χεῖρα ὀρέξει, ἐν μιᾷ Βίβλῳ τὴν ἅπασαν τοῦ Ἐνιαυτοῦ Ἀκολουθίαν περιορίσαι, ὥστε εὐάγαλον πᾶσιν εἶναι καὶ εὖωνον [...].¹²

Οἱ ἀυξήσεις στὴν ὕλη εἶναι σημαντικές, ἰδίως στὴ διεύρυνση τῶν ἀνθολογούμενων καὶ λιγότερο στὴν προσθήκη νέων, σὲ σχέση μετὰ τὸ Ἀνθολόγιο τοῦ 1697. Σημαντικὴ προσθήκη εἶναι ἐκείνη τῆς Ἀκολουθίας τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, μοναδικῆς ἐξαιρέσεως, ἀφοῦ καμία ἄλλη ἀκολουθία δὲν μετατίθεται, γιὰ νὰ αὐτονομηθεῖ, ἀπὸ τὴ θέση τῆς στα ἀνθολογούμενα *Μηναῖα* ἢ δὲν ἀνακαλεῖται ἀπὸ τὶς ἐκτὸς *Μηναίων* αὐτοτελῶς ἐκδομένες ἢ χειρόγραφες Ἀκολουθίες (Φυλλάδες). Σημειώνει ὁ Ἀνθιμος: «Δεῖ εἰδέναι ὅτι αἰτήσει τῶν ἐνταῦθα εὐλαβῶν χριστιανῶν, ἐτυπώσαμεν κατὰ τὸ τέλος τῶν Ἀωνύμων Κανόνων τὴν ἅπασαν Ἀκολουθίαν τῆς Ὁσίας Μητρὸς ἡμῶν Παρασκευῆς τῆς Νέας, ἧς τὸ πάντιμον λείψانون ἔχει ἡ Μολδοβία, λαμπρῶς κατ' ἔτος, οὐ μόνον αὕτη καὶ ἡ ὄμορος Οὐγγροβλαχία, ἀλλὰ καὶ ἅπασα ἡ τῶν Βουλγάρων γῆ, πανηγυρίζουσα». Πρόκειται γιὰ τὴν ἁγία Παρασκευὴ ἀπὸ τοὺς Ἐπιβάτες τῆς Σηλυβρίας, τῆς ὁποίας τὸ λείψανο φυλασσόταν ἀπὸ τὸ 1642 στὴ Μονὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τοῦ Ἱασίου.¹³

Ἡ ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς τυπογραφίας τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου στὴ Βενετία συνδυάστηκε μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τὸ 1755 τοῦ βιβλίου *Βίβλος ἐνιαύσιος τὴν ἅπασαν ἐκκλησιαστικὴν ἀκολουθίαν*, μετὰ τὸν ἴδιο τίτλο τῆς ἐκδοσῆς τοῦ Τεργόβυστου τοῦ 1709 καὶ 1.300 σελίδες, μετὰ ἀραβικὴ ἀρίθμηση ξεχωριστὴ γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ δύο μέρη καὶ μετὰ τὰ ἴδια περιεχόμενα. Ἀκόμη καὶ τὴν Ἀκολουθία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς περιλαμβάνει. Ἡ μεταφορὰ τῆς ἐκδοσῆς τοῦ 1709 ὑπῆρξε πιστὴ καὶ φαίνεται ὅτι ἐγίνε βιαστικά. Ὁ ἐπιδιορθώσας καὶ ἀναθεωρήσας τὴν Βίβλον» Γεώργιος Κωνσταντίνου ὁ ἐξ Ἰωαννίνων ἢ ὁ ἐπιμελη-

12. *Βίβλος ἐνιαύσιος* 1709, σ. [4].

13. *Βίβλος ἐνιαύσιος* 1709, σ. ἄνθ'. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, βλ. Δημήτριος Β. Οἰκονομίδης, «Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ εἰς τὸν βίον τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ», *Ἐπετηρὴς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 9-10 (1955-1957), σ. 65-104· Ε. Bakalova, «La vie de Sainte Paraskève de Tirnovo dans l'art balkanique du Bas Moyen âge», *Byzantinobulgarika* 5 (1978), σ. 175-209· Θεόδωρος Ν. Ζήσης, «Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ ἢ Ἐπιβατηνὴ καὶ ἄγνωστος κανὼν τοῦ Μελετίου Συρίγου εἰς αὐτήν», *Κληρονομία* 11 (1979), σ. 317-339· ὁ ἴδιος, «Συμπληρωματικὰ περὶ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Νέας τῆς ἐξ Ἐπιβατῶν τῆς Θράκης», *Θρακικὴ Ἐπετηρὶδα* 2 (1981), σ. 451-455· Ἀρχιμ. Σίλας Κουκιάρης, *Ὁ κύκλος τοῦ βίου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Ρωμαίας καὶ τῆς ἐξ Ἰκονίου στὴ χριστιανικὴ τέχνη*, Ἀθήνα 1994.

της Ἀλέξανδρος Καγκελάριος θέλησαν νὰ περάσουν στὸ σῶμα τοῦ βιβλίου τὴν ἀνθολόγηση τοῦ *Ἐθολογίου*, πού εἶχε μπεῖ ὡς παράρτημα μὲ χωριστὴ ἀριθμηση στὴν ἔκδοση τοῦ 1709, χωρὶς νὰ προσέξουν ὅτι ἔπρεπε νὰ τροποποιήσουν καὶ τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου: «Μετὰ δὲ ταῦτα, ἰδίους ἀριθμοῖς, τέτακται ἡ Ἀκολουθία ...».

Ὁ Θεοδοσίου, ἴσως γιατί ἦταν δύσκολο νὰ ἐκδώσει ἀμέσως τὰ λειτουργικὰ βιβλία πού ἐξέδιδαν ὁ Γλυκῆς καὶ ὁ Βόρτολι, κατέφυγε στὸ νέου τύπου βιβλίο, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ζητήσει προνόμιο ἀποκλειστικότητας 20 ἐτῶν καὶ νὰ διεκδικήσει μέρος τῆς ἀγορᾶς τῶν λειτουργικῶν βιβλίων στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἀλλὰ καὶ στὴ Βαλκανικὴ καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη τῶν Ὁρθόδοξων: μὲ τὶς αἰτήσεις του στοὺς Ἀναμορφωτὲς τῆς Πάδοβας, ἀναλάμβανε νὰ τυπώσει σλαβικὰ βιβλία γιὰ τοὺς Οὐνίτες καὶ Ὁρθόδοξους σλαβόφωνους τῆς Βοσνίας, Σερβίας, Οὐγγαρίας καὶ Βλαχίας, οἱ ὁποῖοι προμηθεύονταν βιβλία ἀπὸ τὴ Ρωσία. Ἐνα βιβλίο προερχόμενο ἀπὸ τὴν Οὐγγροβλαχία ἦταν εὐλογία ἐπιλογή καὶ πρέπει νὰ γνώρισε ἐπιτυχία, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ Γλυκῆ νὰ τὸ τυπώσει τὸ 1761, ἀνεπιτυχῶς, ἀφοῦ ὁ Θεοδοσίου κατέφυγε στοὺς Ἀναμορφωτὲς πού τὸν δικαίωσαν, κάνοντας δεκτὴ τὴν πρωτοτυπία τοῦ βιβλίου καὶ ἐπομένως τὴν ὑπαρξὴ προνομίου.¹⁴

14. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Ἀθήνα 1969, σ. 43-44· Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Γσουγκαράκη, «Μία πατριαρχικὴ καταδίκη τοῦ Τυπογραφείου τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου (1762)», Ὁ Ἐραμιστὴς 18 (1986), σ. 85-92, ὅπου ὁ ἀναγραφόμενος ἀπὸ τὸν Καισάρη Δαπόντε «Γεώργιος ὁ Τυπογράφος ἐτύπωσεν» ἴσως θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν Γεώργιο Κωνσταντίνου, ἐπιμελητὴ στὸ τυπογραφεῖο Θεοδοσίου, ὁ ὁποῖος στὴν τελευταία σελίδα 472 τοῦ δευτέρου μέρους τῆς *Βίβλου ἐνιαυσίου* σημειώνει: «Ὁ τῆς ὑμετέρας ἀγάπης εὐλαβῆς θεράπων, καὶ ἐλάχιστος ἐν σπουδαίοις, Γεώργιος Κωνσταντίνου, ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, ὁ ἐπιδιορθώσας καὶ ἀναθεωρήσας τὴν Βίβλον, οὗτινος καὶ προτροπῇ Τύποις ἐξεδόθη». Ἡ ἄδεια γιὰ τὴ *Βίβλο ἐνιαύσιο* δόθηκε στὶς 16 Ἀπριλίου τοῦ 1755, ἐνῶ ἡ διαδικασία ἔκδοσής της εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1754. Ὁ ἰταλικὸς τίτλος τοῦ βιβλίου: *L'annua officiantura ecclesiastica*. Ὁ Γλυκῆς ἀναγκάστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀναμορφωτὲς νὰ διακόψει τὴν ἔκδοση τὸ 1761 γιὰ νὰ ἐπανεέλθει, κατὰ τὴν ἐκπνοὴ τοῦ εἰκοσαετοῦς ἐκδοτικοῦ προνομίου τοῦ Θεοδοσίου, τὸ 1775. Ὑπάρχει ἀναγραφή στὴ σειρά τῶν Ἀναμορφωτῶν «Mandati per licenze stampe», «20.9.1775, Γλυκῆς Ἐβδομαδαρία» (βλ. Γεώργιος Κεχαγιόγλου, «Νέα στοιχεῖα γιὰ ἑλληνικὰ ἔντυπα τοῦ 18ου αἰώνα. Ἐνδείξεις τοῦ βενετικοῦ ἀρχιερακοῦ ὕλικου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 22, 1984, σ. 246). Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Γλυκῆ *Βίβλος ἐνιαύσιος ἢ κοινῶς καλουμένη Ἐβδομαδαρία ἥτις καὶ Πανθέκτη καλεῖται*, πού κράτησε τὸν κοινὸ ἀρχικὸ τίτλο (Τεργόβυστου, 1709, Θεοδοσίου, 1755, καὶ Λειψίας, 1761), πρόσθεσε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ *Ἐβδομαδαρία* καὶ στὴν ἀρχὴ τῶν τυπογραφικῶν φύλλων τὴν ἔνδειξη *Ebdomad.*, καὶ συμπλήρωσε τὴν τρίτη μορφή *Πανθέκτη* ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Λειψίας (1761). Μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἀναγραφόμενη ἄδεια ἔκδοσης τοῦ 1775 ἀντιστοιχεῖ στὴν ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1777. Ἡ χρονικὴ ἀπόσταση (περισσότερο ἀπὸ ἓνα ἔτος) μεταξὺ ἄδειας καὶ ἔκδοσης δὲν εἶναι ἀπαγορευτικὴ γιὰ τὴ σύνδεσή τους.

Τὸ ἴδιο ἔτος τῶν διενέξεων Θεοδοσίου - Γλυκῆ γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ προνόμιο, τὸ 1761, στὴ Λειψία τυπώνεται μιὰ νέα, μονότομη αὐτὴ τὴ φορά, ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Στὸν τίτλο περιελάμβανε παράλληλες ὀνομασίες μὲ τις ὁποῖες ἦταν γνωστὸ στὶς χειρόγραφες καὶ ἔντυπες μορφές του: *Βίβλος ἐνιαύσιος ἤτις καὶ Πανθέκτη καλεῖται, πᾶσαν τὴν τοῦ χρόνου ἀκολουθίαν περιέχουσα*.¹⁵ Στις 1.520 ἀραβικὰ ἀριθμημένες σελίδες τοῦ καλοτυπωμένου ἀλλὰ χωρὶς ἐρυθροτυπία βιβλίου, ἡ ὕλη, μὲ νέα διάταξη, παρουσιάζει χαρακτηριστικὲς ἀνακολουθίες καὶ λιγότερο ὀρθολογικὴ κατάταξη ἀπὸ τις προηγούμενες ἐκδόσεις. Ἐπιμελητῆς-διορθωτῆς τοῦ ἔργου ἀναγράφεται ὁ ἱερομόναχος Ἀγιοταφίτης Γεδεών ὁ Κύπριος, ἐφημέριος τῶν Ἑλληνορθοδόξων τῆς Λειψίας ἀπὸ τὸ 1754, τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ θεωροῦμε ἐμπνευστὴ καὶ συμπιλητὴ τοῦ βιβλίου, ἀφοῦ γνώριζε τις ἀνάγκες τῶν Ὀρθοδόξων ἐθνοτικῶν ομάδων, καθὼς ἦταν ἐφημέριός τους, ἀλλὰ καὶ ἐπιμελήθηκε σημαντικὰ βιβλία στὸ Τυπογραφεῖο Βρεϊτκόφφ στὴ Λειψία.¹⁶ Ἄν ἀναζητήσουμε τις καινοτομίες τῆς ἔκδοσης, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴ διατήρηση τῆς Ἀκολουθίας τῆς ἁγίας Παρασκευῆς μὲ πρόταξη τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου Ναοῦμ. Δύο ἄγιοι τιμώμενοι κυρίως ἀπὸ τοὺς βλαχόφωνους καὶ σλαβόφωνους πληθυσμούς τῆς Βαλκανικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς διασπορᾶς τους: «Τῶν Μυσῶν γένη πρότερον, πλάνη Πάτερ προκείμενα καὶ Βουλγάρων ἅπαντα τὰ ἀπόγονα, λίθοις καὶ ξύλοις πλανώμενα, Ναοῦμ παναοίδιμε, διὰ σοῦ καὶ τῆς σοφῆς προτροπῆς καὶ παιδεύσεως, ἡλευθέρωται τῆς δεινῆς ἀπιστίας ...».¹⁷ «Ἀγάλλου ἐν Κυρίῳ πόλις ἡ Μολδοβίας, ἐν κόλποις κατέ-

15. Τὸ βιβλίο μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1761, μὲ δύο τραβήγματα (Θ.Π.Α' 1334, 1335), τὴν ἔκδοση τοῦ 1768 (Θ.Π.Α' 1336) τῆς ὁποίας δὲν ἐντοπίστηκε ἀντίτυπο καὶ μιὰ ἀναγραφή ἔκδοσης τοῦ 1791 (Θ.Π.Α' 1338) ποὺ μᾶλλον πρέπει νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1761. *Νεωστὶ μετατυπωθεῖσα* (ἀντὶ τοῦ *Τυπωθεῖσα* τῆς ἔκδοσης τοῦ Τεργόβυστου τοῦ 1709) διὰ δαπάνης καὶ σπουδῆς τοῦ τιμιωτάτου καὶ χρησιμωτάτου ἐν πραγματευταῖς κυρίου Ἀναστασίου Δούκα ἐκ πόλεως Πρεμετῆς: πρόκειται γιὰ τὸν χορηγὸ τοῦ πρώτου τραβήγματος. Γιὰ τὸ δεύτερο τραβήγμα θὰ ἀλλάξει μόνον τὸ ὄνομα: *Ἀποστόλων Ροζάνη ἐκ πόλεως Κοζάνης*. Τὸ δεύτερο τραβήγμα ἴσως νὰ ἀνατυπώθηκε (;) τὸ 1768. Σχολιάζοντας τὸ «διὰ δαπάνης καὶ σπουδῆς» σημειώνουμε ὅτι ἡ σπουδὴ εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐμπόρου. Στὸ *Ἀνθολόγιον* τοῦ 1697 τὸ «σπουδῆ καὶ δαπάνη» σήμαινε τὸν ἐμπνευστὴ-συμπιλητὴ τοῦ βιβλίου καὶ χορηγὸ, ποὺ ἦταν ὁ Γαλακτίων. Τυπογράφος σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίο ἦταν ὁ ἱερομόναχος Ἀνθιμος ὁ ἐξ Ἰβηρίας, ὁ ὁποῖος, ὡς Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας, θὰ τυπώσει στὸ Τεργόβυστο τὸ 1709 καὶ τὴ *Βίβλο ἐνιαύσιο*, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος δηλώνει στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ ὅτι συμπίλησε ἀλλὰ στὸν τίτλο σημείωσε μόνον: *τυπωθεῖσα ... ἀναλώμασι καὶ Τύποις τοῖς αὐτοῦ*.

16. Γιὰ τὰ στοιχειώδη ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὸν Γεδεών, βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακὴ λογιόσυνη 1571-1878*, Λευκωσία 2002, σ. 111-112.

17. *Βίβλος ἐνιαύσιος ἤτις καὶ Πανθέκτη ...*, Λειψία 1761, σ. 1.161. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τῆς Ἀκολουθίας τῆς ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Νέας, ὅλες στὴ Μολδοβλαχία: Βουκουρέστι, 1692 (Θ.Π.Α' 161)· Ἰάσι, 1817 (Ἡλιού, 19ος Α' 1817.3, ὅπου σημειώνεται: «Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1817 χρησιμοποιοῦντο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔντυπο κείμενο τοῦ 1692,

χουσα σκεῦος τὸ τῆς ὁσίας Παρασκευῆς, ὡς πλοῦτον ἀδαπάνητον ...».¹⁸

Ἡ ἄλλη καινοτομία τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἀνθολόγησις νομοκανονικῶν κειμένων, γιὰ τοὺς βαθμοὺς συγγένειας καὶ τὰ συνοικέσια. Οἱ διατυπώσεις καὶ τὰ παραδείγματα δείχνουν ὅτι ἀπευθύνονται στοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ.¹⁹

Ἡ ἔκδοσις τῆς Λειψίας εἶχε ἐπίδραση στὶς τρεῖς ἐκδόσεις τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὸν Γλυκῆ: 1777, 1796 καὶ 1817. Χωρὶς ἐρυθροτυπία ἡ πρώτη, μὲ 1.850 σελίδες, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη μὲ ἐρυθροτυπία. Δὲν εἶχε βέβαια λόγους ὁ Γλυκῆς νὰ διατηρήσει τὶς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου Ναοῦμ καὶ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς: ἡ δική του πελατεία ἀπλωνόταν σ' ὅλη τὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή καὶ οἱ τιμώμενοι προστάτες ἄγιοι εἶναι πολλοί. Ἀντίθετα διατήρησε πολλὰ ἀπὸ τὶς μικρότερες προσθήκας τῆς ἔκδοσις τῆς Λειψίας καὶ μάλιστα τὶς νομοκανονικὰς.²⁰

Ὁ τυπογράφος Θεοδοσίου δὲν φαίνεται νὰ κατάφερε νὰ συναγωνιστεῖ τὸν Γλυκῆ, παρ' ὅλο πὺ ἐκεῖνος πρωτοτύπωσε στὴ Βενετία τὸ βιβλίον τὸ 1755.

ἐκδόσεις Ἀκολουθίας πὺ εἶχαν περιληφθεῖ στὸ σῶμα τῆς *Βίβλου ἐνιαυσίου*, καθὼς καὶ ὁ Βίος τῆς Ἀγίας, ὑπὸ τοῦ Εὐθυμίου ἀρχιεπισκόπου Τυρνόβου, γραμμένος εἰς σερβικὴν διάλεκτον, καὶ ἡ χειρόγραφη Βιογραφία, ἣτις λέγεται ὅτι συνετέθη ὑπὸ Ραφαὴλ ἱερομονάχου Γουριώτου, τοῦ ἐν τῇ Σκήτῃ τῆς ἁγίας Ἀννης ἀσκήσαντος». Ἰάσι, 1841 (Γ.Μ. 3421).

18. *Βίβλος ἐνιαύσιος ...*, Λειψία 1761, σ. 1.172. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου Ναοῦμ: Σάρος, Βενετία 1695, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Ἰωάννου Χαλκίεως Μοσχόπολιτου (Θ.Π.Α' 150). Μοσχόπολη, 1740 (Θ.Π.Α' 151). Πβ. Ν. Γ. Πολίτης, «Περὶ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ λιμοῦ ἐν ἔτει 1740», *ΔΙΕΕ* 1 (1883), σ. 266-273. Μοσχόπολη, 1741-1742 (Θ.Π.Α' 136), ὅπου μεταξὺ τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν Ἀγίων Ἑπταριθμῶν καὶ ἐκείνη τοῦ ὁσίου Ναοῦμ.

19. *Βίβλος ἐνιαύσιος ...*, Λειψία 1761, σ. 1.508-1.514: «Περὶ συνοικεσιῶν καὶ τί ἐστὶ συνοίκησις, Μανουὴλ τοῦ Ξανθινοῦ καὶ μεγάλου Χαρτοφύλακος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας περὶ συγγενείας περιγραφὴ».

20. Γλυκῆς, 1777 (Θ.Π.Α' 1377). Γλυκῆς, 1796 (Θ.Π.Α' 1340). Γλυκῆς, 1817, 2 τ. (Ἡλίου, 19ος Α' 1817.85, 1817.86, ὅπου σημειώνεται: «Φαίνεται πὺς κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἐκτύπωσης τοῦ βιβλίου, ὁ Γλυκῆς σχεδίασε νὰ κυκλοφορήσει τὸ ἔργον καὶ σὲ 4 τόμους: "ἡ δὲ τιμὴ τῆς εἰς μὲν τόμους δύο εἶναι Λ[ίραι] 140 Βενετ. εἰς δὲ τόμους τέσσαρας Λ. 156"»). Στὴ Μονὴ Ξηροποτάμου εἶδα τὸ ἔργον μὲ μεταγενέστερον δέσιμον σὲ 3 τόμους. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ εἶναι παλαιότερη (στὴ Μονὴ Ἰβήρων εἶναι τεμαχισμέναι καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ 1709 καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ 1761) καὶ ἐξυπηρετεῖ ἀνάγκας ἐκείνων πὺ δὲν μετακινουῦνται καὶ ἐπομένως μποροῦν νὰ ἔχουν περισσότερα τοῦ ἐνὸς λειτουργικὰ βιβλία: Τὸ 1784 στὴν Οὐγγαρία ἡ *Βίβλος ἐνιαύσιος* τοῦ 1709 βιβλιοδετεῖται σὲ 3 τόμους καὶ ἡ ἐνέργεια μαρτυρεῖται στὸν ἀναμορφωμένον χειρόγραφον τίτλον τοῦ βιβλίου: *Βίβλος ἐνιαύσιος Διηρημένη εἰς Τόμους Τρεῖς. Μέρος Τρίτον τῆς Βίβλου περιέχων Τὸ Ψυχωφελὲς Τριώδιον μεθ' ὃ τὸ Πεντηκοστάριον [...]* (Χοτζάκογλου, ὁ.π., ἀρ. 49, σ. 92). Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Γλυκῆς στὴν ἔκδοσις τοῦ 1817 ἀντιστρέφει τὴν σειρὰ καταγραφῆς τῶν τριῶν μορφῶν τίτλου τοῦ βιβλίου, πὺ συνυπάρχουν: *Πανθέκτη, Βίβλος ἐνιαύσιος, Ἑβδομαδαρία*. Φαίνεται ὅτι ἡ χρῆσις ἐπέβαλε τὴν πρώτην μορφήν.

Θὰ περάσουν 40 χρόνια γιὰ νὰ τυπώσει, τὸ 1795, γιὰ δεύτερη καὶ τελευταία φορά τὴ *Βίβλο ἐνιαύσιο* σὲ 2 τόμους καὶ 1.300 σελίδες.²¹

Θὰ περάσουν 35 χρόνια ἀπὸ τὸ 1817 γιὰ νὰ γίνεῖ νέα ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Ὁ τρόπος ποὺ ἔδεναν οἱ χοῦστες τοὺς 2 τόμους τῆς ἔκδοσης τοῦ 1817 χωρίζοντας τοὺς σὲ 3 μὲ ἐπιγραφές Α': Ὁρολόγιον - Ψαλτήριον - Παρακλητικὴ - Εὐχολόγιον· Β': Μηναῖα· Γ': Τριώδιον - Πεντηκοστάριον, ἔδειχνε ἴσως καὶ τὸν δρόμο στὸν ἐκδότη, τὸν Διονύσιο Πύρρο Θετταλό, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε σὲ 3 καὶ 5 τόμους τὸ βιβλίον, μὲ μόνον τίτλον *Πανθέκτη*, Ἱερά Ἐκκλησιαστικὴ, τὸ 1852 καὶ 1860-1862 ἀντίστοιχα, στὴν Ἀθήνα.²²

Πρὶν κλείσουμε τὸ ὀδοιπορικὸ τῶν τριῶν αἰώνων (1564-1882) μὲ ὀδηγοὺς τὰ «πολυβιβλία» τῆς Ὁρθόδοξης λατρείας, θὰ ἦταν παράλειψη ἂν δὲν ἀναφερόμαστε, ἔστω σύντομα, στὶς ἐκδόσεις τῶν Καθολικῶν γιὰ τοὺς Οὐνίτες τῆς Δύσης καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Τὸ 1598 ἐκδίδεται στὴ Ρώμη, ἀπὸ τὴ βατικανὴ τυπογραφία, τὸ *Νέον Ἀνθολόγιον* ποὺ συγκροτήθηκε μὲ παπικὴ ἀνάθεση, «συλλέξασθαι Ἀνθολόγιον ὡσπερ καὶ οἱ Ἀνατολικοί, καίπερ ἀτελῶς ἔχουσι», καὶ ἔγκριση. Ἔργο 18 μηνῶν συλλογῆς, σύνθεσης καὶ τυπογραφικῶν διορθώσεων τοῦ πρωτοπαπᾶ τοῦ Soletto τοῦ Otranto τῆς Κάτω Ἰταλίας Ἀντωνίου Ἀρκούδιου, σὲ 80 σχῆμα καὶ 1.000 σελίδες.²³ Ἡ ἀνθολόγησις ἔγινε ἀπὸ ὅλα τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ ἂν θέλαμε παράλληλό του θὰ καταφεύγαμε στὸ Ἀνθολόγιον τοῦ 1697.

Ἡ αἰτιολόγησις τοῦ ἐγχειρήματος εἶναι ἀντίστοιχη μὲ ἐκείνη τῶν Ὁρθόδοξων ἀνθολόγων:

«Ὅθεν τοὺς μέντοι τῶν Γραικῶν πρεσβυτέρους τε καὶ μοναχοὺς, τοὺς τὰς καθημερινὰς ἀκολουθίας ἀναγινώσκειν ὀφειλομένους, ὀδοιποροῦντας καὶ μακρὰν ἀπόντας, μεθ' ἑαυτῶν οὐχ οἷόν τε ἦν, τοσαῦτα βιβλία βαστάζειν, οὐδὲ τοὺς νόσῳ συσχεθέντας ἢ δι' ἄλλην τινὰ αἰτίαν ἐν τῷ χορῷ μηδαμῶς παρεῖναι δυναμένους, αὐτὰ διελίσσειν. Πρὸς δὲ τούτοις οὐ μόνον οἱ πλείστοι αὐτῶν, ἐνδεεῖς, τοιοῦτου πλήθους βιβλίων οὐκ εὐποροῦνται, καὶ διὰ τοῦτο ἄλλοτε μὲν οὐκ ὀρθῶς τὰ καθήκοντα ἀποτελεῖν, ἄλλοτε δὲ καὶ παντελῶς τὴν ὑμνωδίαν τε καὶ ἀκολουθίαν ἄπασαν καταλιπεῖν ἀναγκάζονται.²⁴

21. Θ.Π.Α' 1339, Β' 1153.

22. 1852, τρίτομη (Γ.Μ. 5797, ὅπου βιβλιογραφοῦνται οἱ τ. Α', Γ'· ὁ Β' ἀβιβλιογράφος, Μονὴ Ἰβήρων, ἀκέφαλο, σ. [β]+976)· 1860-1862, πεντάτομη (Γ.Μ. 8368, 8809, 9300).

23. Θ.Π.Α' 886, μὲ παραπομπὴ στὸν Ἐ. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 17ος αἰ., τ. II, ἀρ. 225, σ. 127-131 καὶ IV, ἀρ. 855, σ. 347-348.

24. Legrand, *δ.π.*, τ. II, σ. 128.

Ἡ διάδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀρκούδιου, στήν Ὁρθόδοξη βενετοκρατούμενη Ἀνατολή, φαίνεται ὅτι συνάντησε τήν ἀντίδραση τῆς Βενετίας, πού πάντοτε προσπαθοῦσε νά ἐλέγχει καί νά περιορίζει τήν παπική διείσδυση στίς Ὁρθόδοξες κτήσεις της.²⁵

Ἀνθολόγιο μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί ἡ ἔκδοση σειρᾶς λειτουργικῶν βιβλίων ἀπό τή Sacra Congregatio de Propaganda Fide, τὸ 1738, σέ 9 βιβλία καί 4.000 σελίδες, δεμένα συνήθως σέ 5 τόμους: 1. Ἀνθολόγιο Μηναίων· 2. Τριώδιον - Πεντηκοστάριον· 3. Παρακλητική· 4. Ἀκολουθία ἀνωτύμων ἁγίων - Εὐαγγέλια - Εὐχολόγιον· 5. Ψαλτήριον - Ὁρολόγιον. Ἐκδόσεις ἐπιμελημένες, σέ 80 σχῆμα, μέ ἑλληνική σελιδαρίθμηση καί πολλά χαρακτηριστικά.²⁶

Ἀποτιμώντας ὅλες αὐτὲς τίς προσπάθειες γιὰ ἀναδιατάξεις τοῦ περιεχομένου τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἀπό τή μεριά τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου καί μάλιστα τῶν ἀναγνώσεων, πρέπει νά ἀναζητήσουμε τρόπους μέτρησης τῆς συμβολῆς τῆς διάδοσης τοῦ λειτουργικοῦ βιβλίου, ὅχι μόνο ὡς ἀκροάματος (πού φτάνει μέχρι τήν ἀπομνημόνευση, ἔστω καί χωρὶς τήν πλήρη κατανόηση) τὸ ὁποῖο συντηρεῖ καί τονώνει τήν πίστη καί τή θρησκευτικότητα μέσω τῆς ὁμαδικῆς λατρείας, ἀλλὰ καί ὡς τρόπου ἄσκησης γιὰ τὸν ἀλφαβητισμὸ καί τή διατήρηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας: λίγοι μποροῦσαν καί ἤθελαν νά φτάσουν στὸν χορὸ τῶν ψαλτῶν καί λιγότεροι νά ἀποκτήσουν τὸ ἐκκλησιαστικὸ ὄφικιο τοῦ «ἀναγνώστη», ἀλλὰ περισσότεροι, μέσω τῶν λογῆς Ἀνθολογίων, εἶχαν τή δυνατότητα νά ἀσκοῦνται στήν ἀνάγνωση καί τήν ψαλμωδία τῶν δυσνόητων κειμένων, νά ἀπομνημονεύουν καί νά ἀναβαθμίζουν ἔτσι τή συμμετοχή τους στὴ λατρεία. Ἡ λατρεία μπορεῖ νά θεωρεῖται ὅτι ἦταν ἡ πρώτη γενικευμένη μορφή ἔκφρασης τῆς κοινωνικότητας καί τῆς παρουσίας στὴ δημόσια σφαίρα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ φύλο, ἡλικία ἢ κοινωνικὴ θέση, μέ κέντρο τὸν ναὸ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι συγχρόνως καί «ἐκκλησία» τῆς κοινότητας, μέ ἱεραρχήσεις στίς θέσεις καί τίς στάσεις καί αὐστηροὺς συμβολισμοὺς πού ἐκφράζουν κοινωνικὲς πραγματικότητες καί διαστρωματώσεις, κατὰ τίς τελετὲς καί τίς ἀναπαραστάσεις ὁλόκληρου τοῦ σωτήριου κύκλου τοῦ ἑνιαυτοῦ.

25. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεῖα Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ'-ΙΖ' αἰώνων», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970), σ. 21-23· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, «Ἀπὸ τὴ φιλορθόδοξη πολιτικὴ τῆς Βενετίας στήν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή (Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1581-1597)», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973), σ. 295-311· ὁ ἴδιος, *Ἑλληνικὲς παροιμίαι καί ἐκκλησιᾶς στήν περιοχή τοῦ Ὁτράντο (16ος αἰ.)*. *Μαρτυρίες καί προβλήματα*, Πάτρα 1992, σ. 34-44.

26. Θ.Π.Α' 386-388, 1332, 4654, 1841, 4727, 5801.

Τέλος σὺν Θεῷ τῆς ἡμετέρας ξηρᾶς ἀνακοινώσεως καὶ εἴτι σφαλερὸν εἶη, ἐπανορθώσατε, ὅτι ὡς οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων ἀναμάρτητος, οὕτως καὶ οὐδεὶς τῶν τυπογράφων ἀσφαλῆς καὶ τῶν ἱστορικῶν τοῦ βιβλίου ὡσαύτως. Ἐρρωσθε.²⁷

27. Χαιρετισμὸς στοὺς συνέδρους, στηριγμένος στὸν κολοφῶνα τοῦ Ἐκλογίου τοῦ 1697: «Τέλος σὺν Θεῷ ἀγίῳ πασῶν τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ἐν τῇ παρουσίᾳ βίβλῳ εὕρισκομένων, καὶ οἱ ἀναγιγνώσκοντες ἔρρωσθε καὶ εὐχεσθαι ὑπὲρ ἐμοῦ. Εἶδ' εἴτι σφαλερὸν εἶη ἐπανορθώσατε ὅτι ὡς καθὼς οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων ἀναμάρτητος, τοιοῦτοτρόπως καὶ οὐδεὶς τῶν Τυπογράφων ἐστὶν ἀσφαλῆς. Ἐτυπώθη καὶ ἐν ἔτει Σωτηρίῳ, αχϛζ'. Κατὰ μῆνα Ἰαννουάριον. Παρὰ Ἀνθίμου Ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας». Τὸν μιμήθηκε ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου, ποὺ σημειώνει στὸ τέλος τοῦ δευτέρου μέρους τῆς *Βίβλου ἐνιαυσίου*, Θεοδοσίου, Βενετία 1755, σ. 472: «Ὅσοιγε οὖν μοι Ποιμένες Κλήρος θ' ἄπας, / Οἱ ἐντρυφῶντες τῶν δε τῶν βίβλων Ἰοις, / Σὺγγνωτε πάντες, εἴτι τῶν ἐν ταῖς βίβλοις, / Ὅψις παρῆκεν ἤττον εὐθέος λόγου».